

מעפילי 1945–1948 בהיסטוריוגרפיה הישראלית (1945–2019)

ההעפלה בשנים 1945–1948 הייתה דרמה אנושית ומדינית, ואין להבין אותה ללא הכרת שני אגפיה, שהשלימו זה את זה. באותן שנים היא הייתה אחד מאפיקי המאבק הציוני להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל ואחד מנתיבי ההגירה של יהודים ששרדו את השואה.¹ ההעפלה החלה עוד בתקופה שקדמה למלחמת העולם השנייה בתור אחד מערוצי העלייה הבלתי לגלית לארץ ישראל המנדטורית. לא כל סוגי העלייה הבלתי לגלית הם בגדר העפלה, ומותר ההעפלה מסוגיה האחרים של העלייה הבלתי לגלית בכך שמטרתה ומהותה אינן רק, או בעיקר, כניסתם של עוד יהודים לארץ ישראל שלא על פי חוקי השלטונות, אלא נועדו לה גם מטרות מדיניות כלשהן, במישור הפנים-ציוני, בחזית המאבק בשלטון הבריטי ובגזרותיו או לשם השפעה על דעת הקהל בעולם ועל מקבלי ההחלטות בכריטיניה ובארצות אחרות. ההעפלה, על פי הגדרה זו, החלה בראשית שנות השלושים, ונהוג לחלקה לשלוש תקופות: לפני מלחמת העולם השנייה (כעשרים אלף מעפילים); בזמן המלחמה (כ-16,500 מעפילים); בין תום מלחמת העולם השנייה להקמת מדינת ישראל (כשבעים אלף מעפילים).

ההיסטוריוגרפיה הישראלית של ההעפלה בשנים שבין תום מלחמת העולם השנייה להקמת מדינת ישראל מתייחסת בעיקר לארבעה נושאים: הראשון הוא התפקיד שייעדה לה ההנהגה הציונית; השני – תרומתה להקמת המדינה. בשני עניינים אלה נכללת התייחסות גם לצד הבריטי ולגורמים בין-לאומיים אחרים. הנושא השלישי הוא הצד הביצועי (רכישת הספינות, הכנתן, המסע לארץ, ההגעה לחוף או תפיסתן);² והרביעי – האנשים שהיו שותפים להעפלה: ההנהגה הציונית, אנשי המוסד לעלייה ב', אנשי הפלמ"ח, המתנדבים האמריקנים והמעפילים. לא במקרה הובאו המעפילים אחרונים במניין הנושאים, כמו שיובהר בהמשך המאמר, הממוקד בהם, במעפילים. הוא נדרש לאופן הצגת ההיסטוריוגרפיה הישראלית את המעפילים, את מניעיהם, את שאיפותיהם ואת התנהלותם מאז תקופת ההתרחשות של האירועים

עד העשור השני של המאה העשרים ואחת. המאמר סוקר ומנתח את הקווים הראשיים, את המגמות ואת התמורות באופן שהוצגו המעפילים בהתבטאויות שנעשו תוך כדי התנהלותה של ההעפלה ובמה שנכתב עליה לאחר הקמת המדינה.

כשבעים אלף מעפילים הפליגו ב־65 אוניות של המוסד לעלייה ב' (ובאחת שארגנו הרוויזיוניסטים) בדרכם מאירופה לארץ ישראל (שתי אוניות הפליגו מצפון אפריקה). החלוקה המקובלת של המעפילים לקבוצות משנה היא לפי קורותיהם במסע ההעפלה:³ כ־3,000 הגיעו בספינות שחמקו מעיני הבריטים והפליגו ישירות לחופי הארץ; כ־9,500 הגיעו באוניות שיירטו הבריטים בלב ים, הורדו בנמל חיפה והוחזקו זמן־מה במחנה מעצר בעתלית; 4,500 מעפילי אקסודוס הוחזרו בשלוש אוניות בריטיות לצרפת, ולבסוף גורשו לגרמניה; 52,000 היו עצורים פרק זמן (מחודשים אחדים עד יותר משנה) במחנות המעצר בקפריסין. רוב עצורי קפריסין הפליגו בספינות שיירטו הבריטים בים, וכ־15,000 היו על סיפונן של האוניות קיבוץ גלויות ועצמאות (המכונות הפאנים, קיצור שמותיהן המקוריים: פאן יורק ופאן קרשנט), ששטו ישירות מנמל בורגאס בבלגריה, לקפריסין על פי הסכם בין הסוכנות היהודית לבריטניה. מעפילים אלה, שמוצאם מרומניה, היו שונים מרוב המעפילים האחרים בקורותיהם בתקופת המלחמה ובכך שיצאו לדרכם לארץ ישראל מבתיהם ולא מריכוזים ארעיים של עקורים. במניין המעפילים כלולים אפוא לא רק מי שהיו בתקופת השואה באירופה הכבושה בידי הנאצים או ששהו בזמן המלחמה בתוככי ברית המועצות ושבו מערבה בתום המלחמה (הרפטריאנטים), אלא גם כ־15,000 המעפילים מרומניה, וכן כ־5,000 מיהודי בולגריה, שגם הם אינם נכללים בהגדרה הקלאסית של שארית הפלטה,⁴ וגם כ־2,500 מעפילים שמוצאם מצפון אפריקה.⁵

המעפילים שיצאו לדרכם לעבר ארץ ישראל ממחנות העקורים ומריכוזים אחרים במערב אירופה (ובכלל זה איטליה) היו בשר מבשרה של שארית הפלטה, ובמובנים רבים הם משמשים מקרה בוחן לסוגיות שנוגעות לכלל שארית הפלטה. במאמר שפורסם לפני כתיבת שנים מובאים בהרחבה ובהעמקה סקירה וניתוח של ההיסטוריוגרפיה על שארית הפלטה, אולם המחברת, דליה עופר, הבהירה במפורש שהדיון אינו כולל את הכתיבה על ההעפלה. המאמר הנוכחי הוא אפוא חוליה נוספת לדיון ההוא, ובא להשלים אותו הן בשל הגדרת מה שאין בו והן בשל הזמן שחלף מאז פרסומו.⁶

המאמר הנוכחי עוסק בייצוגם של המעפילים בהיסטוריוגרפיה הישראלית, היסטוריוגרפיה במובנה הרחב, משמע הוא נסמך לא רק על חיבורים מבוססי מחקר אקדמי אלא גם על אמצעי מבע אחרים שעיצבו את דמותם של המעפילים בשיח הציבורי ובזיכרון הקולקטיבי הישראלי. עם זאת, אין בסקירה זיכרונות שפורסמו פה ושם וספק מי קרא אותם, כי עניינו של המאמר הוא חומרים פומביים. ב"ישראלית" הכוונה לחיבורים שכתבו חוקרים ישראלים ופורסמו בעברית ובישראל.

למאמר יש שתי מסגרות זמן: האחת היא התקופה הנחקרת, מתום מלחמת העולם השנייה עד הקמת המדינה, ומכלל ההן נשמע הלאו: אין הוא מתייחס לקליטת המעפילים ולהשתלבותם בחברה הישראלית. מסגרת הזמן האחרת היא תקופת הכתיבה של החיבורים, שראשיתה זמן ההתרחשויות עצמן, והיא מגיעה עד ימינו אלה. הדיון ביחס אל המעפילים ובאופן הצגתם נעשה על רקע התקופה שנכתבו בה החיבורים, על סמך המוסכמה שההיסטוריוגרפיה מעידה על התקופה שהיא נכתבת בה לא פחות, ואולי אף יותר, משהיא משקפת את התקופה הנחקרת, ברוח המכתם של ההיסטוריון והפילוסוף האיטלקי בנדטו קרוצ'ה, "כל היסטוריה היא בת־זמנה" (all history is contemporary history). הדיון נע על ציר זמן שנחלק לחמש תקופות, אשר גבולותיהן אינם קשיחים לחלוטין:

- א. תקופת ההעפלה 1945-1948
- ב. מהקמת המדינה עד שלהי שנות השבעים של המאה העשרים
- ג. משנות השמונים עד ראשית שנות התשעים
- ד. שנות התשעים
- ה. שני העשורים הראשונים של המאה העשרים ואחת.

א. 1945-1948: המעפילים נישאים עלי שכמם של בחורינו, וכתפיהם שלהם חלשות

בשלב הראשון של חידוש ההעפלה לאחר מלחמת העולם השנייה, בחודשים אוגוסט עד דצמבר 1945, הגיעו לחופי הארץ שמונה ספינות קטנות שכמעט כל נוסעיהן (כ־1,040) חמקו מעיניהם של הבריטים והצליחו להיכנס לארץ. על החוף קיבלו את פניהם חברי הפלמ"ח (ובכללם אנשי הפלי"ם, שלצורך הדיון במאמר הנוכחי הם היינו הך) ועוד מאנשי היישוב. באותם ימים נתפסה ההעפלה בעיני היישוב כהושטת יד לניצולי השואה; ושליחי היישוב באירופה, על הספינות ועל החוף, הם הגורם הפעיל, ואילו תפקידם של המעפילים סביל. ההתבטאויות נאמרו או נכתבו בידי אנשי היישוב, והמעפילים מוצגים בהן בגוף שלישי. חוויית המפגש עם המעפילים, ההתרשמות מהם ואופן ההתייחסות אליהם באו לביטוי פומבי בחיבור שהיה למסמך מכונן – "אחותי על החוף", פרי עטו של יצחק שדה, שהיה מפקד הפלמ"ח. החיבור פורסם בשם העט שלו "י. נודד" באוקטובר 1945 במדורו "מסביב למדורה" בעלון הפלמ"ח וראו אור לימים בכמות אחרות.⁷

הכותב פגש על החוף אחות "מלוכלכה, פרומת־בגד, פרועת־שיער". מי היא? בחורה צעירה שניצלה בזכות היותה אובייקט מיני לשירותם של הקצינים הגרמנים. "כתובת קעקע טבועה בכשרה: 'רק לקצינים' [...]. מנוולים התעללו בה ועשאוה

עקרה". ואיך היא הגיעה לחוף? אנשי היישוב הביאו אותה אליו. היא "מתייפחת ואומרת: חבר, מה לי פה? למה הביאוני הנה? הראויה אני, כי אנשים צעירים ובריאים יסכנו את חייהם למעני?" וכך הוא עונה, לא לה, אלא לציבור שלו: "לפני אחיותי אלה אני כורע ברך, משתחוהו אפיים ארצה, מתאבק בעפר רגליהן. / ובקומי על רגלי, אני מיישר את גופי, זוקף ראשי כלפי מעלה ואני חש ויודע: / למען אחיותי אלה – חזק אני. / למען אחיותי אלה – אמיץ אני. / למען אחיותי אלה – גם אכזרי אהיה. / למענכן הכל – הכל". שדה מבטא הרגשה של אחווה, אמפתיה והזדהות עם המעפילה. דבריה שלה מובאים לא ישירות מפיה אלא בתיווכו של הכותב. המעפילה אילמת. אפשר גם לראות בדבריו של שדה הרגשות האשמה שהיו מנת חלקם של אנשי היישוב, שמקורם בימי חוסר האונים של המלחמה (ואין בדברים אלה כדי לומר שרבעה עליהם אשמה, אלא שזו הייתה הרגשתם).⁸

חלפו שבועות אחדים, ובליל חג המולד 1945 הגיעה האונייה חנה סנש אל מול נהרייה. המעפילים (למעט שניים שנספו) הורדו אל החוף ונטמעו ביישוב. בעקבות האירוע (ובעקבות מסיבה שנערכה לכבודו של רב החובל האיטלקי של האונייה) כתב אלתרמן את "הטור השביעי" שנשא את הכותרת הארוכה: "נאום תשובה לרב-חובלים איטלקי אחר ליל הורדה".⁹ שירי "הטור השביעי" של אלתרמן שפורסמו בימי שישי בעיתון דבר, העיתון הנפוץ ביותר ביישוב באותו זמן, שיקפו את המצב בעת כתיבתם וגם תרמו לעיצוב דמותם של המעפילים בעיני בני התקופה ההיא ובימים שאחריה. למי מרים המשורר כוס? "לחיי זה הלילה", "לחיי הסיכון והפרך", "לחיי הספינות שבדרך", לחיי הבחורים, הפלמ"חניקים, "הנושאים את עמם עלי שכס", וכמובן לחיי הקפיטן האיטלקי. וכשהוא מבשר לקפיטן מה העתיד נושא בחובו – "כי פתוחים השערים. / כבר מזמן נפתחו חי שמים!" הוא גם אומר לו מי עשה את המלאכה: אותה "חבורת הנערים / שעמדה אותו לילה במים". והמעפילים? יוק! אינם מזכרים כלל.¹⁰

המעפילים נעדרו גם מן השמות של אוניות ההעפלה. השמות שהוענקו לאוניות ההעפלה כווננו בדרך כלל פנימה, ליישוב, לחיזוק רוחו ולליכודו סביב מטרות המאבק וצבינונו. הם ליוו את אירועי התקופה (ביריה, יגור, לטרון, רפיח) או נשאו סימאות עידוד והעלאת המורל כמו "לא תפחידונו", "לקוממיות", "לניצחון" ו"אף על פי כן" (בתגובה על גירוש מעפילי אקסודוס להמבורג). היו שהנציחו את שמות אבות התנועה הציונית, את מנהיגיה ואת ידידיה או את זכרם של בני היישוב ובנותיו שנפלו במלחמת העולם השנייה (חנה סנש, אנצו סרני, חביבה רייק, כתריאל יפה, כ"ג יורדי הסירה ועמירם שוחט) ובמערכות ההעפלה (ברכה פולד – על שמה של חברת הפלמ"ח שנהרגה בהתנגשות עם הצבא הבריטי בליל וינגייט ב-1946 ושבתו לזווינסקי על שמו של שליח ההעפלה שנספה בתאונת דרכים באיטליה). תריסר אנשים – אחד עשר מעפילים ומתנדב אמריקני אחד – נהרגו בקרבות עם הבריטים

סמוך לחופי הארץ, ושמונה ממעפילי רפיח טבעו בים. אך רק אונייה אחת נשאה שם, ובו התיבה "מעפיל". בפברואר 1947 נהרג מעפיל בקרב על האונייה לנגב. שמו לא היה ידוע תחילה, ולכן פורסמו בחיפה מודעות על הלווייתו של "המעפיל האלמוני", וזה השם שניתן לספינת המעפילים שעשתה אז דרכה ארצה.¹¹

מינואר עד יולי 1946 הפליגו לעבר ארץ ישראל 11 ספינות מעפילים, ובהן 10,500 נפש. שתיים מהן – אליהו גולומב ורב הוז – הגיעו ברישיון הבריטים בסיומה של פרשת לה-ספציה (באיטליה);¹² האחרות נתפסו, המעפילים נכלאו במחנה עתלית ושוחררו לאחר תקופת הסגר קצרה אגב ניכוי מספרם ממכסת הסרטיפיקטים שקצבו הבריטים: 1,500 בחודש. אנשי היישוב לא נפגשו עם מעפילים בתור קבוצה מוגדרת, ואם התוודעו אליהם, היה זה באמצעות ההתרשמויות של השליחים הארץ-ישראלים במחנות העקורים באירופה, ששם הם פגשו את המעפילים בכוח (הפוטנציאליים). מה שעניין את השליחים יותר מכול היה שאלת התאמתם של אנשי המחנות למאבק הציוני ולבניין הארץ.¹³

באוגוסט 1946 הפעילה בריטניה מדיניות חדשה בניסיונותיה לבלום את ההעפלה: המעפילים שנתפסו גורשו לקפריסין. בשלב זה ההתבוננות במעפילים וההתרשמות מהם מובאות דרך עיניהם של מלווי הספינות ושל השליחים למחנות המעצר בקפריסין. היו שליחים שהביעו דעות שליליות על המעפילים, ובו בזמן היו מהם שמצאו צורך להזים דעות מעין אלה שרווחו ביישוב, ומכאן אנו למדים על אופן ראייתם של אנשי היישוב את המעפילים.¹⁴ לאנשי שארית הפלטה, ובכללם המעפילים העצורים בקפריסין, היה דימוי שלילי בעיני אנשי היישוב, ועצורי קפריסין ידעו זאת.¹⁵

כך בכך עם התחלת הגירוש לקפריסין החליטה ההנהגה הציונית על שינוי הטקטיקה של המאבק נגד הבריטים. בקיץ 1946 הגיע המאבק המזוין של היישוב לשיאו בליל הגשרים (יוני) ופיצוץ מלון המלך דוד (יולי); ההעפלה צברה תאוצה, והאוניות הגיעו תכופות יותר וגדולות יותר ויותר; אולם בחזית המאבק להקמת מדינה לא הייתה התקדמות כלל: הוועדה האנגלו-אמריקנית לא המליצה על הקמת מדינה יהודית (או מדינה ערבית), ותוכנית מוריסון-גריידי (שעיקרה: אוטונומיה חבלית בארץ ישראל), שנולדה בעקבותיה, אף הסיגה את המאבק על ארץ ישראל לאחור. או אז החליטה ההנהגה הציונית לרסן את המאבק הצבאי לסוגיו ולהעביר את כובד המשקל לזירה המדינית. הוחלט לחדול מן "המאבק הרצוף" ולנהל "מאבק צמוד", שהוגבל לתחומי ההגנה על זכות העלייה, על זכות ההתיישבות ועל זכות ההגנה העצמית ולרכז את המאמץ בזירה המדינית-דיפלומטית. המעפילים, שתחילה ראו בהם פליטי חרב שיש לחוש ולהצילם, היו בתוך זמן קצר לנושאי הכמעט בלעדיים של המאבק. מציבור שנישא על שכמם של "בחורינו", המעפילים, בפרפרזה על אותה שורה מן הטור של אלתרמן, היו לאלה שנשאו את מאבק עמם עלי שכם.

רבים הבחינו בשינוי שהתחולל, ובצד דברי התוכחה כלפי היישוב העומד מן הצד והבעת נקיפות מצפון כלפי המעפילים שנותרו לבדם במערכה, קיננה גם דאגה, שמא לא תעמודנה "הכתפיים החלשות" שלהם במאמץ. מלווי ספינות ההעפלה דיווחו על מקרים שניתנו בהם הוראות להתנגד להשתלטות הבריטים על הספינה, אולם המעפילים גילו התנגדות רפה בלבד "עקב פחד מיריות"¹⁶. כך היה במקרה של "לוחמי הגטאות", במאי 1947, ובעיתון הארץ נכתב: "היישוב וכל בעלי הרצון הטוב יברכו אותם על החלטה זו. [...] יהיו אשר יהיו צורות התנגדותו של היישוב לגזירות הממשלה, אין להטיל עליהם, על המעפילים, את החובה להגשימן. הם עשו את שלהם בעצם ההעפלה"¹⁷. ומנגד, היו מקרים שניתנו בהם הוראות להתנהגות מאופקת, אך המעפילים דרשו לגלות התנגדות.¹⁸

במאבק עם הבריטים על סיפון האונייה כנסת ישראל בנובמבר 1946 בנמל חיפה, נהרגו שלושה מעפילים. אלתרמן העלה את הנושא לסדר היום הציבורי בטורו "חלוקת התפקידים"¹⁹. ילדה קטנה היא זו שמייצגת את המעפילים בטור. וחוזר בו המוטיב שהמאבק נישא (רק) על כתפיהם של המעפילים, כשהמשורר חושש שמא לא יעמדו כתפיהם החלשות במעמסה. לדבריו, "נעשתה חלוקת תפקידים" בין המעפילים ליישוב "שאיננה לפי חלוקת הכוחות". הטור, שביסודו הוא ביקורת נוקבת על התנהגות היישוב העומד מנגד, משקף חוסר אמון בכוחם של המעפילים לעמוד במשימה שהוטלה עליהם. לכך יש להוסיף שמלווי האוניות ואחרים תיארו לא אחת את המעפילים במילים "חומר אנושי קשה", והפלמ"חניקים נתקלו בהתנהגות לא מובנת להם ואף דוחה בעת הכנת המעפילים להפלגה ובזמן המסע ביים.²⁰

מן הדברים שנכתבו באותם ימים מסתמן יחס מורכב כלפי המעפילים: הערכה כלפיהם מהולה בביקורת עליהם וחשש בנוגע לטיבם ובנוגע לכושר עמידתם. החשש מפני חולשתם של המעפילים וחוסר האמון בכוחם לשאת בעול המאבק ליוו את פרשת אקסודוס על שלביה, התפוגגו במהלכה בהדרגה, והיו לבסוף להערכה שגבלה בהערצה ובהתבטלות. בדרך כלל היה מסעם הימי של המעפילים קצר. היחידים שמסעם נמשך זמן רב והיו בו שלבים שונים היו 4,500 מעפילי אקסודוס, שהשתתפו באודיסיאה של שלושה שלבים שנמשכה יותר מחודשיים. השלב הראשון היה הקרב מול אוניות הצי הבריטי ועם החיילים שניסו להשתלט על האונייה בעודה בים; השלב השני – העגינה במשך שלושה שבועות מול חופי צרפת בחום הלוחט של חודש אוגוסט, כשהמעפילים מסרבים לרדת לחוף על אף ההזמנה של ממשלת צרפת; והשלב השלישי – הורדת המעפילים מאוניות הגירוש לרציפי הנמל בהמבורג.

כשהגיעו אוניות הגירוש ועליהן מעפילי אקסודוס לצרפת, הארץ-ישראלים, אלה שליוו את המעפילים על האוניות ואלה שהמתינו להגעתן על החוף, היו מופתעים לטובה מהתנהגותם. הם התבטאו בלשון השתאות: "עמידתם של המוני המעפילים – זה היה הגילוי הגדול שלנו. שאלנו את עצמנו: מהיכן הכוח לאנשים אלה לחיות

ולחזיק מעמד בתנאים האינדיבידואליים שבהם חיו?" תמיהתו של השליח הארץ-ישראלי הייתה רבה, "הרי אמרו לנו, שאנו עתידים להיפגש עם סוג אנשים מסוים, קשה במיוחד".²¹ שליח תנועת החלוץ בדרום צרפת כתב לחבריו בארץ מיד לאחר שעזבו האוניות את פורט דה-בוק בדרכן להמבורג: "לא האמנו בציבור הזה [...] רעדנו לקראת בוא האוניות. מה יהיה מצב האנשים, מה גודל האוש, מה רצונם לעתיד [...] והופתענו מחדש".²² התנהגותם של המעפילים בפרשת אקסודוס שינתה לטובה את תדמיתם, והישוב נסחף בקתרזיס קולקטיבי של הערצתם. עוצמת ההתפעלות וההפתעה לטובה מעידות על ההערכה הנמוכה שלהם, שרווחה קודם לכן.

פרשת אקסודוס שימשה רקע והשראה לשלושה טורים מאת אלתרמן.²³ אחד מהם – "מלחמת אירופה תש"ו" – אינו מזכיר את המעפילים כלל, אלא מתייחס רק לצד המדיני של הפרשה ומזכיר בקצרה נער מן היישוב העוסק בהבאת ספינות מעפילים.²⁴ המוטו המקדים את הטור השני – "העם ושליחו" – מספר: "תינוק שנולד באחת מספינות הגרוש, אחרי שהפליגו, מת בדרך. הוא הובא לקבורה ימית בקפסה של פח במפרץ ביסקי". המסר של השיר הוא: "אנחנו קראנוהו אל זו השליחות", אנחנו – היישוב, ו"הגוף הפעוט [...] / גויס לשליחות מדינית וצבאית / עוד בטרם עמד ודבר". המשורר מבטא רגשי אשם על הטלת עומס המשימה על "שליח כזה" אף שספק הוא אם העם "חי חיי הקרבה, ללא קץ ושיעור, / נטוי שכם לזמן-ולעול?"²⁵ כשם שבטור על "כנסת ישראל" ילדה קטנה היא המייצגת את המעפילים, הפעם המעפיל-הגיבור הוא תינוק. הטור השלישי – "מהו חג לאומי" – יוחד לאקסודוס ומאדיר את המעפילים, הפעם – המבורגים, שהצבא נאלץ לגרור בידיהם וברגליהם אל החוף בהמבורג: יום חג לאומי "זהו יום המראה כי אנגלים חמשה / יצטרכו לאחז בכל איש ואשה / אם ירצו לקרעם ממדינת-היהודים".²⁶

אולם מכל שירי "הטור השביעי" שכתב אלתרמן על ההעפלה, ובהם שירת הלל לגבורת המעפילים וביקורת על האדישות של היישוב בארץ ושל העם היהודי באמריקה כלפי המאבק, מכל השירים הללו נחקק בזיכרון הקולקטיבי הסלקטיבי דווקא השיר על "בחורינו", חברי הפלמ"ח, הארץ-ישראלים, "הנושאים את עמם עלי שכם". ולזמן-מה הועם ואף נעלם חלקם של המעפילים במסכת ההעפלה.

ב. מהקמת המדינה עד שלהי שנות השבעים של המאה העשרים: העפלה נטולת מעפילים

בשלב הראשון של כתיבת קורות ההעפלה של השנים 1945-1948 היא הצטיירה כנטולת מעפילים, והמעפילים נעלמו מסדר היום של ישראל בראשיתה.²⁷ גיבורי העלילה היו אנשי המוסד והפלמ"ח אגב דחיקת המעפילים ממנו. כאשר הוזכרו,

הם הוצגו בתור גורם פסיבי.

החלוץ של שלב היסטוריוגרפי זה הוא הספר הספינה שניצחה, שכתבה וערכה העיתונאית ברכה חבס.²⁸ הספר, שראה אור לראשונה בשנת תש"ט (1949), מגולל את פרשת אקסודוס לפי שערים. השער שכותרתו "סיפור העלילה מפי מבצעה" מביא את דבריהם של אנשי המוסד והפלמ"ח, את דבריו של אחד המתנדבים האמריקנים ואת דבריו של מעפיל אחד בכותרת "בעיני בן 77", המסכם את דבריו כך: "אילמלא עזרו הסוכנות וההגנה לנו, הפליטים, היינו לאבק אדם. החצי לא היה נשאר מאיתנו".²⁹ השער ששמו "הם היו איתנו" נפתח בדברי הערצה של מעפיל ל"בחורי ארץ-ישראל", ש"נתנו הוראות למעפילים", ואלה מצידם – "את גורלם הפקידו בידי חברים אלה, ועליהם הם נשענים כילדים המתרפקים על אמם בשעת סכנה".³⁰ בהמשך השער מובאת תכתובת של השליחים הארץ-ישראלים. במכתב אחד כותב "גד", הוא מיכה פרי: "כפי הנראה אינכם מעריכים די הצורך מהי שאלת האוכל לגבי יכולת העמידה והאפשרות לקיים משטר שיתאים למצבנו. תזכרו רק, שרובם הגדול של האנשים הם יוצאי המחנות, משפחות עם ילדים ותינוקות והמון נשים הרות".³¹ ברבים מן המכתבים עולה שאלת יכולת העמידה של האנשים אם תתארך שהייה על האוניות מול פורט דה-בוק. השליח על אחת מאוניות הגירוש העריך: "95% של האנשים איתנים ומוכנים להילחם עד הסוף ולא לרדת, אולם 5% הנותרים עלולים ליצור הרבה קשיים".³²

בשער "המכתב האלמוני" מובאים קטעים ממכתבים ששלחו מעפילים מאוניות הגירוש בפורט דה-בוק. המכתבים חתומים כדבעי, אבל הרי המעפילים אלמונים... יתר על כן, רבים מן המכתבים שפורסמו בספר הספינה שניצחה, ואולי כולם, לא הגיעו כלל לנמעניהם. אנשי המוסד ושליחים ארץ-ישראלים אחרים הרשו לעצמם להשתמש במכתבים האלה בתור כלי תעמולה, אגב התעלמות מפרטיותם של הכותבים.³³

ניכרת בספר מגמה לפאר את בחורי ארץ ישראל אגב הצנעת חלקם של המעפילים (וכן להאדיר את המוסד גם על חשבונם של גורמים אחרים). בפתח הספר נמנים מחוללי "מדורת המרי העברי", ובהם "גבוריו" – ארבעת אלפים וחמש מאות הנפש, יהודים פליטים, נערים ונערות, אמהות צעירות וישישים ותינוקות, אשר לחמו ואשר רעבו ואשר היו לאחד בזעקתם: לא נרד!" ומיד לאחר מכן: "ונשמתו – קומץ קטן של בחורים ובחורות מארץ-ישראל, שליחי ההגנה ועושי דברה, אשר מתוכה צמחו ולאורה פעלו ובכוח הזיק שלה הדליקו בלבם [של המעפילים] את לפיד ההקרבה הנהדרת בקדשם שם ישראל".³⁴ בספר ניכרות היטב טביעות אצבעותיו של ראש המוסד לעלייה ב' שאול אביגור (קודם לכן: מאירוב), שהטביע את חותמו גם על כתיבת ספר תולדות ההגנה (זה יוזכר בהמשך הדברים). לדעת הביוגרף שלו אריה בועז, הספר הספינה שניצחה הוא עדות נאמנה ל"אפוטרופוסות" שנטל אביגור על הכתיבה ההיסטורית

בנושאים שהיו חיוניים בעיניו, דוגמת ההעפלה. הוא הפנה אל חכם מסמכים ומידע, התערב בתוכנו של הספר ובאופן הצגת הדברים וכתב לו הקדמה.³⁵ ספר אחר בשלב הכתיבה הראשון – ספר הפלמ"ח (1953) – הדגיש את חלקם של הפלמ"חניקים בנייהול ההתנגדות לתפיסת האוניות, והיחס כלפי המעפילים הוא פטרוני: הפלמ"חניקים היו אחוזי "תשוקה לצאת עמם – עם מעפילים-לוחמים אלה, לסוכך עליהם בגופותינו ממש, לסלול לפנייהם דרך-גאולים".³⁶ במסת הפתיחה – "מגמות ומעש" – לחלק של הספר שכותרתו "מערכה שלישית / במאבק" כתב יגאל אלון: "ראוי לזכור שההתנגדות לגירוש, נטלה [צ"ל נפלה?] מטבע הדברים על המעפילים עצמם, ועוד ביתר שאת על אנשי הפלמ"ח".³⁷ ובסכמו את נחיתת האונייה שבתאי לוז'נסקי (מרץ 1947) כתב שהמבצע "הצליח בזכות עוז רוחו והחלטתו של המפקד במקום, וכמובן בזכות כושרם ומסירותם של הפלמחאים מבצעי המשימה". הוא אף הקפיד לציין: "היו אלה ימאים מן הגדוד הרביעי וחיל רגלים מהגדוד השני".³⁸ והיכן 823 המעפילים?

כעשרים שנה מאוחר יותר ראה אור חלקו השני של הכרך השלישי של ספר תולדות ההגנה, זה שעוסק בתקופת המאבק לאחר מלחמת העולם השנייה. כמו בספר הספינה שניצחה, גם בו מורגשת מגמה להאדיר את המוסד על חשבונם של גורמים אחרים, ולפאר את בחורי ארץ ישראל אגב הצנעת חלקם של המעפילים.³⁹ אומנם הספר ראה אור מאוחר יחסית, ב-1972, אולם שורה עליו רוחה של הכתיבה משנות החמישים והשישים. להלן כמה דוגמאות אופייניות. המעפילים, המכונים "פליטים", מוגדרים "חייליה האפורים" של ההעפלה,⁴⁰ ואולם "צבא ההעפלה האפור זקוק היה להנהגה", ואת התפקיד הזה מילאה ההגנה.⁴¹ המעפילים פסיביים: "המעפיל היהודי הועלה באניות ישנות ורעועות".⁴² הם מוצגים כפסיביים גם בתיאור פרשת לה-ספציה,⁴³ והפרק (53) שכותרתו "המעפילים מבקיעים דרכם ארצה" מספר על האוניות ועל אנשי המוסד, אך לא על המעפילים. בפרק "יציאת אירופה תש"ז" (55), מנהיג המעפילים מרדכי רוזמן מוצג כ"אחד המעפילים".⁴⁴ הפרק נסמך על עדויות של הפעילים הארץ-ישראלים בהעפלה, ואם דבריהם של מעפילים מובאים, הרי אלה דברי שבח על המלווים הארץ-ישראלים.⁴⁵

כיצד יוסבר שמן הכתיבה על ההעפלה בעשורים הראשונים לאחר הקמת המדינה מצטיירת תמונה של "העפלה נטולת מעפילים"? הסיבה היסודית היא שגל היסטוריוגרפי זה היה המשכם הישיר של העימותים ששיסעו את היישוב בתקופה הנסקרת (1945-1948). יתר על כן, הכתיבה נועדה לתת משנה תוקף, בדיעבד, לעמדתו של צד זה או אחר במחלוקות שפילגו את היישוב אז, ולחזקו במאבק הפוליטי שניהל בהווה, במדינת ישראל, ולקראת העתיד. כשם שעמל אביגור להנציח את חלקו של המוסד שבראשו עמד, כך כתב העורך של ספר הפלמ"ח: "מלא הספר המוגש בזה את שליחותו לא רק כספר לדברי-הימים הצוררים בו וכמצבה לתפארת דור-נעורים

רב-מעללים, כי אם גם ככלי-חינוך ונשק לקראת הבאות".⁴⁶ מיתוס ההעפלה, שהחל להתפתח על פי צרכיה של החברה היישובית בשלהי תקופת המנדט, טופח – ואף ביתר שאת – בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה, כחלק מהתגבשותה של החברה הישראלית והמאבקים בתוכה.

ארבעה חוטי שני מאפיינים את הכתיבה בשלב הראשון ותרמו לכך שהמעפילים נעלמו ונאלמו.

א. הגל הראשון של כתיבת ההיסטוריה של תקופת המאבק להקמת המדינה היה לכל דבר ועניין היסטוריוגרפיה "מטעם", רשמית ורשמית למחצה, של תנועת שחרור לאומי היוצרת לעצמה מיתוס לאומי ושואפת להדגיש את היותה ארון לגורלה ומנצחת במאבקה נגד השלטון הזר. בכתיבה מסוג זה מודגש כמובן חלקו של מאבק היישוב בהקמת המדינה, אגב המעטת משקלם של תהליכים עולמיים ושיקולים כלכליים ואסטרטגיים גלובליים.

ב. כחלק מן הוויכוח "מי גירש את הבריטים מן הארץ" הודגשה בהיסטוריוגרפיה הרשמית והרשמית למחצה בימי שלטון מפא"י תרומתה של ההעפלה, שהייתה דרך המאבק של היישוב המאורגן בניצוחה של ההנהגה הציונית, להצלחת המאבק אגב המעטת חלקם של הפורשים (שיורשתם הפוליטית הייתה באופוזיציה) וגינוי פעולות הטרור שהם ביצעו.

ג. מפעל ההעפלה היה גם זירת התגוששות בין כוחות בתוך היישוב המאורגן עצמו. המוסד, כמעוז של מפא"י, והפלמ"ח, שהבכורה בו הייתה לאנשי מפ"ם (שאיחדה בשנים 1948-1954 את הקיבוץ המאוחד והתנועה לאחדות העבודה עם הקיבוץ הארצי ומפלגת השומר הצעיר), התחרו זה בזה על תרומתו של כל אחד מהם למפעל ההעפלה. והימים הם ימי פירוק הפלמ"ח ושיא המתח בין בן-גוריון ומפא"י ובין מפ"ם שנותרה באופוזיציה.

ד. כשם שהפריזו בתיאור מרכזיותה של ההעפלה בתולדות היישוב בשנים 1945-1948 ובמידת ההשתתפות של אנשי היישוב בה, כך החסירו במה שנוגע למעפילים. הכיצד? ראשית, למעפילים לא היה חלק במאבק הפנים-יישובי שהנחה לא רק את מעשי התקופה אלא גם את כתיבת תולדותיה; שנית, לא היה להם הפנאי הדרוש להנציח את חלקם, שהרי ראשם היה נתון אז לעצם הקיום ולמאמצי ההתערות בארצם החדשה. זאת ועוד, המעפילים עוד לא היו מרושתים מספיק במערכות החברה, התרבות והפוליטיקה של ישראל. נהוג לומר שההיסטוריה שייכת למנצחים, אך לא פחות מכך היא נחלתם של המנצחים, והמעפילים, אף כי השתייכו לצד המנצח, לא השתתפו באותו שלב במלאכת ההנצחה, ועל כן נגרע חלקם בה. וכך נועד למעפילים תפקיד פסיבי – שלא לומר שהם היו "סטטיסטים" – במאבק הפנים-יישובי שהנחה לא רק את מעשי התקופה אלא גם את כתיבת תולדותיה.

בחיבורים שנכתבו בתקופה הנסקרת בפרק זה המעפילים מוצגים כאובייקט ולא כסובייקט. עוסקים בהם בתור ממלאי הייעוד שקבעה להם ההנהגה ובוחנים עד כמה הם עמדו במשימה. הנחת היסוד בחיבורים אלה היא שהמעפילים הם ציונים נאמנים, ולצידה מבצבצים חוסר אמון או הטלת ספק בנחישותם, ומתקבלת תמונה שהם הונחו והובלו בידי הארץ-ישראלים. כך למשל הסביר אביגור את מפעל ההעפלה: "ניצול הכוח הבלתי-נכנע של המעפילים. היה לפנינו כוח סטיכי, לפעמים בצורה יותר לטנטית לפעמים יותר גלויה, שלא היתה להם ברירה אחרת. ואנחנו בחשבון הסופי בנינו על זה שיש כוח כזה בלתי-נכנע".⁴⁷

אלתרמן, שטוריו בשנים 1945-1948 השפיעו על עיצוב תדמיתם של המעפילים, חזר אל ההעפלה בשנות החמישים בספר שיריו עיר היונה, שראה אור בשנת 1957.⁴⁸ בשער הראשון של הספר – "שירי עיר היונה" – מובאים שלושים שירים שמחציתם יוחדו להעפלה. הם מתכתבים עם שירי "הטור השביעי" מן התקופה ההיא ומשלימים אותם. יש בהם התייחסות אל המעפילים עצמם יותר מאשר בעבר. ב"שיר של מסע" אפשר לראות בדברי אלתרמן על המעפילים אמירה שהם פועלים מתוך רצונם החופשי ומלוכדים סביב המטרה להגיע לארץ ישראל, אולם השורה המסיימת של השיר חוזרת אל "בחורינו": "ועל החוף שבין יפו וצור / כבר נערים מתחו אל הספינה הכבל".⁴⁹ לא קל לפרש את השיר "חַפֵּת ימים" הכתוב בגוף ראשון רבים כשהדוברים הם המעפילים המציגים את עצמם: "ואנו רק עדה צפופה ונואשה / ולא פני איש לנו או צלם האשה". בהמשך הדברים הם מספרים על מרד שפרץ על הסיפון: "נבעתים / דרשנו להטות את הספינה מדרך, / לקרוא עזרת רודף מרודוס או כרתים / ולו גם יגרע כבודה של המחותרת". לאחר תיאור ההשתלטות של אנשי ההגנה על הספינה הוא כתב בשמם של המעפילים: "בעל כרחנו אנו זה בזה שלובים / ולא לשוא הלילה זה בזה שֶׁלְחָנו".⁵⁰ אם התיאור מתייחס לאירוע שאכן קרה ואם לאו, דמותם של המעפילים אינה זוכה להארה חיובית דווקא. ב"שיר הזקנים" הדוברים, הזקנים, מציגים כיצד הם נראים בעיני עולי הימים, "כי למכשול אנחנו למסע / ועל צוארי הקרב אנו רַחֵם".⁵¹ באחד השירים מתוארים קשיי המסע, לא המאבק עם הבריטים אלא הקשיים הפרוזאיים יותר: המזון שהעלה עובש, המים הדלוחים, הלבוש הדל, תיאור המעורר הזדהות עם מסכנותם של המעפילים.⁵² כבעבר, המשורר משמיע בעיקר את קולם של החלשים מבין המעפילים – הזקנים שתוארו למעלה והילדים, שלהם מיוחדים ארבעה מתוך חמשת השירים במחזור "ילודי האשה".⁵³

בשיר "דף של מיכאל" חזר אלתרמן לליל ההורדה מ"נאום תשובה" (ינואר 1946). הוא הביא את הדברים מפיו של מיכאל, ארץ-ישראלי, המתאר את ציבור המעפילים בחמלה וחוזר על המוטיב של נשיאתם על כתפי חבריו: "עת כי עומסים אנו את הבאים בחשכה, עת כי נושאים אנו את חֶיְתָם על גב, / חשים אנחנו את חרדת נשימתם ואת אנקת גופם הדרך והנגף / אך גם את כפתם נסגרת על גרוננו".⁵⁴

אין הבדל של ממש בהסתכלות על המעפילים ובייצוגם בין שירי "הטור השביעי" שנכתבו בתקופת ההעפלה ל"שירי עיר היונה" שנכתבו בעשור הראשון של ישראל. אלתרמן כתב את שירי ההעפלה בשנות החמישים על רקע העלייה הגדולה בראשית שנות המדינה וברושם העלייה הגדולה. הוא ביקש להאדיר את האירוע המכונן הזה באמצעות קישורו להעפלה שקדמה לו, ואגב כך הוא צייר גם את דמותם של המעפילים, דרך עיניהם של בני הישוב. פרסום הספר עיר היונה היה אירוע רב-תהודה בחיים הספרותיים של ישראל,⁵⁵ אך קשה לאמוד את השפעתו על עיצוב דמותם של המעפילים בשיח הציבורי ובזיכרון הקולקטיבי.

בראשית שנות השישים נכנסו לזירה הישראלית גורמים מעצבי זיכרון רבי-עוצמה של פרשת ההעפלה ושל מקומם של המעפילים בו: הספר אקסודוס מאת לואיס יוריס, ועוד יותר ממנו – הסרט שנעשה על פיו בבימויו של אוטו פרמינגר ובכיכובו של פול ניומן. הסרט הגיע לבתי הקולנוע בישראל ביוני 1961 (כחצי שנה לאחר שיצא לאקרנים בארצות הברית בחג המולד של שנת 1960).⁵⁶ השפעת הסרט על ההיסטוריוגרפיה של התקופה שקדמה להקמת המדינה, ובכלל זה ההעפלה, על הייצוג שלה בעיני הדורות שלאחר מכן ועל עיצוב הזיכרון הפרטי והזיכרון הקולקטיבי בישראל נבעה במידה רבה מן העיתוי. בזמן שצולם הסרט, בישראל, נרעדה המדינה לשמע ההודעה הדרמטית של בן-גוריון בכנסת (ב-23 במאי 1960) שאדולף אייכמן נתפס ונמצא בישראל. הצגת הבכורה של הסרט, בקיץ 1961 (21 ביוני), התקיימה בזמן שבירושלים התנהל משפט אייכמן (מ-11 באפריל).

הסרט נמנה עם החוויות של רבים מאזרחי ישראל, שמשפט אייכמן היה להם חוויה מעצבת, אבן דרך בגיבוש זהותם היהודית והישראלית. להבנת עוצמת ההשפעה של "אקסודוס" יש לזכור, שהיו אלה ימי טרום-טלוויזיה, עידן הזוהר של הטרנזיסטור. לישראלים של 1961 היה משפט אייכמן בעיקר קולות שבוקעים ממקלטי הרדיו בכל פינה וקטעים קצרים ביומני החדשות שהוקרנו בבתי הקולנוע לפני תחילת כל סרט. הסצנות ב"אקסודוס" המשחזרות את החוויות שעברו המעפילים בשואה, התיאור המפורט של הסלקציה באושוויץ ופרטי הפרטים הכמעט טכניים של תהליך ההשמדה מפיו של דב לנדאו במעמד מבחן הכניסה שלו לאצ"ל, כל אלה היו מן ההתמודדויות החזותיות הראשונות של הישראלים עם השואה. ידוע שתמונה אחת שווה אלף מילים, ו"אקסודוס", שאורכו יותר ממאתיים דקות, האפיל על החומר הכתוב, שהיה אז מועט למדי, שכן היה זה השלב הפרה-היסטוריוגרפי של שלהי תקופת המנדט. הסרט פרץ אל המציאות הישראלית בזמן שהציבור היה צמא לדעת על תולדות המאבק בשנים 1945-1948, אבל עמדו לרשותו מעט מאוד מקורות מידע. זה היה לפני שעמדו לרשותו מחקרים אקדמיים על התקופה ההיא, וזמן רב לפני שראו במו עיניהם קטעים תיעודיים מן התקופה ההיא.

יוריס כתב את ספרו על סמך החומר הכתוב שהיה מצוי אז וראיונות שערך עם אין־ספור אנשים; ומאז ראשית שנות השישים, בתהליך של היוזון חוזר, השפיע הסרט על האופן שאנשים אשר השתתפו באירועים חשבו שהם זוכרים את התקופה ההיא.⁵⁷ עובדה ידועה היא שאין בין הסרט ובין האונייה שהוא נושא את שמה דבר וחצי דבר, ובכל זאת הוא השפיע על הכתיבה על ההעפלה בשנים שאחריו. למשל, בסרט יש קטעים ובהם מסרים נוסח "תמות נפשי עם פלשתים" ותסמונת "מצדה". בעיצומה של שביתת הרעב של המעפילים ארי בן־כנען (פול ניומן) אומר לקיטי פרימונט (איב מרי סינט), שניסתה לשכנעו לסיים את השביתה ולהיכנע: "כל אדם באנייה הזאת הוא חייל. הנשק היחיד שיש לנו הוא נכונותנו למות". במפעל ההעפלה לא היו תופעות כאלה קיימות כלל, בוודאי לא בצורה הבוטה והקיצונית המוצגת בסרט. ההפך הוא הנכון, ניתנו הוראות מפורשות להימנע מקורבנות, יהודים ובריטים כאחד. ב"אקסודוס 1947" נאסר על ילדים להשתתף בקרב עם הבריטים,⁵⁸ והם היו פטורים משביתת הרעב ל־24 שעות שהכריזו המעפילים מול חוף צרפת.⁵⁹ ובכל זאת, בפריטים מן השלב השלישי של ההיסטוריוגרפיה (שנות התשעים) מצויים תיאורים ופרשנויות המתייגים את מעפילי אקסודוס בתור "מעונים וקדושים", ושזורים אותם כחוליה בשרשרת המרטירולוגיה הציונית.

לא זו בלבד שהסרט שיבש זיכרונות מן העבר אלא שהוא השפיע גם על ההווה ועל העתיד. הוא הציב את ההעפלה בקדמת העניין הציבורי, ושנת 1964 הוכרזה "שנת ההעפלה". לכאורה נקבעה "שנת ההעפלה" במלאת שלושים שנה להגעתה של אוניית המעפילים הראשונה – ולוס, אבל מה ההסבר לכך שציינו את שנת השלושים דווקא, ולא את חצי היובל? ייתכן שהיה כאן שילוב של התהודה שיצר הסרט "אקסודוס" עם תהליכים שחלו בחברה הישראלית, וכשם שרק בראשית שנות השישים התפתחה מדינת ישראל לעסוק בשואה ברמה ממלכתית, לאחר שנים של מלחמה, עלייה גדולה והתבססות כלכלית וביטחונית, כך נדחה גם הטיפול באבני הדרך של המאבק על המדינה. משפט אייכמן סלל את הדרך, ואף יצר את הצורך, לטפל גם בפרק שאחרי השואה – 1945-1948. וכשניגשו סוף־סוף לעשות זאת, תחילה במישור הממסדי ולאחר מכן באקדמיה, כבר הטיל הסרט "אקסודוס" את הצל שלו על התקופה ההיא והשפיע על אופן הצגתה.

אחד האירועים המרכזיים של שנת ההעפלה היה עצרת ממלכתית לכבוד "אקסודוס 1947 – יציאת אירופה תש"ז", ובה הובלט פועלם של אנשי היישוב ושל חברי מפא"י. המעפילים, שהרגישו כי לא ניתן להם די ביטוי, התפרצו בקריאות: "הבו לנו את מרדכי רוזמן"; "מרדכי לבמה".⁶⁰ באותה שנה הוציא מרכז ההסברה חוברת מסיפורי ההעפלה: לקט, ובו, כך נכתב, "דברים שנאמרו או נכתבו בתקופת ההעפלה או אחריה אודות פרשיות שונות הקשורות להעפלה. הלקט מיועד לעיון, להכנת מסיבות וערבי מקרא ומופיעים בו קטעי מאמרים, נאומים, זכרונות, שירים

ועוד".⁶¹ אין בלקט דברים משל המעפילים עצמם! הסיפורים הם בעיקר של השליחים, של אנשי היישוב, של מנהיגים. המעפילים עוד אילמים.

בהמשך התקופה המוגדרת כאן כשלב הראשון של הכתיבה על ההעפלה ראו אור ספרים אחדים שכתבו אנשי היישוב שהשתתפו בה. הספר הספינה "אולואה": סיפורו של ארטור, מאת אריה (לובה) אליאב, הוא ספר זיכרונות שנכתב ממרחק עשרים שנה,⁶² ונכתב, כמו ששמו מעיד, מהזווית של המפקד הארץ-ישראלי של הספינה. ככלל, המעפילים מוצגים בספר בחיוב, אבל אין חף משמץ של התנשאות ארץ-ישראלית.⁶³ את ההתנהגות של המעפילים בעת הקרב הוא מתאר שהייתה "כמו לפי פקודה",⁶⁴ והקורא מתרשם שהם התנהגו "כמו שצריך", אבל אין התייחסות לשאלה אם הייתה הנהגה מתוכם. שנים אחדות לאחר מכן ראה אור ספרה של עדה סרני ספינות ללא דגל על ההעפלה מאיטליה, וגם בו זווית ההסתכלות היא ארץ-ישראלית במובהק.

יצוין גם הספר פרשת אקסודוס באור חדש, מאת ז'ק דרוז', שראה אור בעברית בשנת 1972 (ופורסם תחילה בצרפתית בשם "חוק השבות"). האור החדש מוטל בעיקר על הצד הצרפתי. גיבורי הספר הם אנשי המוסד, צרפתים מן השורה ומדינאים. אומנם מובא בו סיפורם של שני מעפילים "מרדכי" (רוזמן) ו"נורברט" (נח קליגר), אולם ככלל, המעפילים עוד נמצאים בצל, אובייקט אילם למדי.

כעשר שנים לאחר מכן (בראשית שנות השמונים) ראה אור הספר אניות או מדינה, ובו תפקידם של המעפילים עוד פסיבי.⁶⁵ נכתב בו שהשאלה כיצד הם יתנהגו הייתה בגדר "נעלם גדול";⁶⁶ ונוצרת בקורא הרגשה שיחס הארץ-ישראלים כלפיהם נע בין התנשאות לניכור.⁶⁷ ככלל, על חלקם של המעפילים נכתב מבחוץ, ולא על סמך מקורות משלהם.⁶⁸ הספר הוא פרי שיתוף פעולה בין אחד ממחוללי ההיסטוריה (זאב הדרי, איש המוסד לעלייה ב') להיסטוריון (זאב צחור), והוא סנונית ראשונה של מחקר אקדמי שראה אור על ההעפלה בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה.

ג. שנות השמונים וראשית שנות התשעים של המאה העשרים: החזרת המעפילים לסיפור ההעפלה

השלב ההיסטוריוגרפי השני של תולדות ההעפלה, שהחל בשלהי שנות השבעים, נאלץ (בניסוח שאול מאחד העם)⁶⁹ להתמודד לא רק עם "האמת הארכיאולוגית", היא האירועים שהתרחשו בשנות הארבעים, אלא גם עם השכבות של "האמת ההיסטורית", כלומר עם ההיסטוריוגרפיה (כהגדרתה במאמר זה) שהצטברה מאז: ספרים, קבצים, מאמרים, סרטים ושיח ציבורי.

נהוג לציין בתור נקודת ההתחלה של שלב הכתיבה השני את פתיחת התיקים הנוגעים לעניין בארכיונים הבריטיים, הנחשפים שנה לאחר מלאת שלושים שנה למועד ההתרחשויות, וכך משנת 1976 ואילך התאפשרה בהדרגה גישה לתיקים הנוגעים לתקופה הנדונה כאן. לחשיפת תיקי הארכיון הבריטי (וגם האמריקני) הייתה חשיבות מאין כמוה לחקר התקופה במה שנוגע להיבטיה המדיניים, ופירות המחקר שהבשילו בזכות פתיחת הארכיונים תרמו גם להארת הפן האנושי של סיפור ההעפלה. עוד דחיפה קיבל חקר ההעפלה עם הקמת הפרויקט הבינ-אוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה על שם שאול אביגור (שהלך לעולמו ב-1978) בראשית שנות השמונים. הפרויקט סייע לחוקרים במלגות, במענקים ובהנגשת חומרים שהיו גנוזים מחוץ לישראל, תמך בגביית עדויות מעשרות אנשים שהיו שותפים להעפלה, ובכללם מעפילים, ומימן את פרסום פירות המחקרים בסדרה של ספרים.⁷⁰

עוד לפני שהחלו לראות אור פירותיו הראשונים של פרויקט ההעפלה (בשנת 1990), ראה אור ספרו של זאב הדרי פליטים מנצחים אימפריה, שאפשר לראות בו, כמו ספרו שהוזכר למעלה אניות או מדינה מעין חולית מעבר בין שלבי ההיסטוריוגרפיה הישראלית על ההעפלה; ואכן, הדרי הגדיר את ספרו "פתיחה לדיון".⁷¹ שם הספר יוצר את הרושם שהמעפילים ניצבים במרכזו, אך לא כך הוא, והוא עוסק בעיקר בענייני מדיניות וארגון. הוא כאילו פוסח על שתי הסעיפים: הוא מספר על המעפילים, אך אינו מביא דברים ישירות מפיהם ומביע פליאה על התנהלותם.⁷²

כותרת המשנה של הספר הראשון שראה אור כחלק מפרויקט ההעפלה — "העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה"⁷³ — משקפת נאמנה את תוכנו, ולמעשה רק שני מאמרים בו עוסקים בהעפלה מאירופה לאחר מלחמת העולם השנייה, אך לאו דווקא במעפילים. רק מקצת הספרים שראו אור בפרויקט הציגו את חלקם של המעפילים בהעפלה⁷⁴ ובחנו את רצונותיהם, את מאווייהם, את התנהגותם ואת הדינמיקה החברתית שהתקיימה ביניהם. נוסף על כך, פורסמו כמה וכמה מאמרים ברוח זו. אומנם גם בשלב הכתיבה הזה המעפילים מוצגים כמי שלא הייתה להם ברירה — דרכי ההגירה האחרות היו חסומות בפניהם, ובאירופה הם לא רצו להישאר, אבל התמונה המוצעת היא שהם לא ניצבו בפני שאלת חיים או מוות. בפרפרזה על אמרה שלקוחה מעולם מושגים אחר, המעפילים ושארית הפליטה בכלל מוצגים לא בתור פרולטריון שאין לו דבר לאבד זולת ככליו אלא בתור ציבור בעל תודעה לאומית שבנסיונות הזמן והמקום בחר ללכת בדרך זו ולא אחרת. מחקרים אלה, שמבוססים על מקורות מן הזמן שהוא מראים שההנהגה הציונית רתמה את המעפילים למאבק שהיא הנהיגה, אבל הם הזדהו איתו. העלייה לאוניות המעפילים נעשתה לא בכפייה, והביקוש להעפיל היה גדול מהיצע המקומות באוניות המוסד לעלייה ב'.

לאחר קובץ המאמרים העפלה ראה אור המחקר על אוניית המעפילים אקסודוס מאת כותבת שורות אלה, שעיקר החידוש שהוא מציע הוא הצבת המעפילים במוקד הדרמה.⁷⁵ מועילית בו הטענה שפרשת אקסודוס הייתה לניצחון מנקודת הראות הציונית בזכות המעפילים, שהוטלו למערכה אשר הם לא התכוננו לקראתה ומילאו את חלקם בה מעל ומעבר למה שציפו מהם. הספר מפרט את התנהגותם של המעפילים בכל אחד משלבי הפרשה ומראה כיצד גם מעפילים שלא השתתפו בקרב מול חופי הארץ היו נחויים בסירובם לרדת לחוף בצרפת וכן כי כגובה האתגר הייתה מידת ההיענות. כשניצבה בפני המעפילים משימה שהם הכירו בחשיבותה ובתרומתם להגשמתה, והיא הייתה לפי כוחם, הם עמדו בה בכבוד. המבחן המשותף שעברו המעפילים מול פורט דה־בוק הביא לכך שבעת ההורדה בהמבורג מעפילים רבים שלא השתתפו בקרב מול חופי הארץ גילו התנגדות פסיבית ואף אקטיבית להורדתם מן הספינות. בספר אף מובהר שההחלטה של המעפילים "לא נרד!" בחופי צרפת התגבשה עוד לפני שהגיעו לאוניות הגירוש ההוראות בעל פה (ברמקולים מסירות שחגו סמוך לאוניות) ובכתב "לא לרדת!" ויש לתת את הדעת שבהתבטאויות של אנשי ארץ ישראל הדברים מנוסחים כפקודה "לא לרדת" או "אל תרדו", ובהתבטאויות של המעפילים הניסוח הוא "לא נרד".⁷⁶ זאת ועוד, בכל שלוש האוניות התקבלה אותה החלטה: לא נרד, בין שהיה שם שליח מן הארץ ובין שלא.

למרות היותה של פרשת אקסודוס יוצאת דופן וייחודית במפעל ההעפלה, יש בה כדי ללמד עליו בכלל.⁷⁷ כשיצאו מעפילי אקסודוס לדרך ארצה, הם לא היו שונים ממעפילים שהפליגו מאיטליה ומצרפת לפנייהם ואחריהם. הם היו חתך נאמן של אוכלוסיית מחנות העקורים באזור הכיבוש האמריקני של גרמניה, ששהו בו אז יותר מ־150 אלף יהודים. הם ייצגו את הדורות השונים של המעפילים (מבחינת מועד הגעתם למחנות העקורים), את מגוון ארצות המוצא שלהם ואת קורותיהם בשנות המלחמה. אדרבה, לעומת הפלגות קודמות היו בין מעפילי אקסודוס יותר משפחות עם ילדים קטנים ויותר אנשים מבוגרים ובודדים ("סתם יהודים" בלשון הימים ההם, אנשים שלא השתייכו לאחת התנועות הציוניות). המסקנה היא שאם ציבור זה עמד במבחן, הדבר יכול להעיד בדרך של קל וחומר על רוב רובם של אחיהם להעפלה.

הספר אי הגירוש נכתב בידי נחום בוגנר, שהיה בין המעפילים שנכלאו בקפריסין. הוא ראה אור עשר שנים לאחר הספר גירוש קפריסין, שמחברו דוד שערי היה שליח למחנות שם. בספרו של שערי מצוי הביטוי "אבק אדם",⁷⁸ הוא מתאר פעילויות של המעפילים, אבל לא כפריזמה שלהם, והמקורות שלו אינם פרי כתיבה של המעפילים. ואילו בוגנר מפרט יותר על הפעילות של המעפילים; מביא יותר פרטים עליהם; וכותב על "חברת המעפילים". שני החוקרים תמימי דעים כי המעפילים לא הצמיחו מתוכם מנהיגות⁷⁹ וכי לא היו ביניהם מנהיגים כריזמטיים.⁸⁰

בשנות השמונים אף החלו מעפילים לפרסם את סיפוריהם, ואחד החלוצים הוא ספרו של מעפיל מהאונייה אקסודוס יצחק גנוז כיסופים וסער. חיבור ספרותי זה משלב זיכרונות וקטעי יומן.⁸¹ עוד חיבורים מעין זה ראו אור מאוחר יותר. מחקרי השלב השני החזירו את המעפילים לסיפור ההעפלה והציגו אותם בתור סובייקט, בתור ציבור בעל תודעה משלו, שראוי להתייחסות בזכות עצמו.⁸² כזכור, בשלב הקודם, אם התייחסו אל המעפילים, זה היה בעיקר כמו אל אובייקט שיש לבחון את יחס הציונות כלפיו, את תרומתו למאבק הציוני וכן הלאה בדיקות אינסטרומנטליות ופונקציונליות. מה נשתנה השלב השני מן הראשון במה שנוגע לתיאור חלקם של המעפילים? נוסף על כך שנוצרה הפרספקטיבה הנדרשת לעריכת מחקר היסטורי, חוקרי השלב השני היו בדרך כלל צעירים יותר ומעורבים פחות אישית ורגשית, רעיונית ופוליטית באירועי התקופה. זאת ואף זאת, ככל היסטוריון, גם כותבי החיבורים בשלב השני הם תוצר של החברה שהם חיים בה. בשנות חייהם המעצבות הם חוו, בהיותם חלק מן החברה הישראלית, את משפט אייכמן, את תקופת ההמתנה של מאי-יוני 1967 ואת מלחמת יום הכיפורים, ואירועים אלה עשו אותם אמפתיים יותר לקורבנות השואה ולשורדים ממנה. לכך יש להוסיף את הנטייה הגוברת למחקר היסטורי חברתי שמתעניין בפרט ושל כתיבת היסטוריה "מלמטה". בדרך כלל חושדים בהיסטוריונים שמטרתם היא לנתץ מיתוסים ולהוכיח שאין להם בסיס, אבל השלב השני של ההיסטוריוגרפיה על ההעפלה תרם דווקא לחיזוק ולביסוס של מיתוס גבורת המעפילים, גבורה שקטה ונוגעת ללב.

השינויים ברוח המחקר באו לידי ביטוי גם בשיח הציבורי. בשנת 1987, במלאת ארבעים שנה לפרשת אקסודוס, האירועים סביבה – עצרת רבת-משתתפים בהיכל התרבות בתל אביב ותוכנית טלוויזיה בשעת צפיית שיא, ערב ראש השנה – נערכו באווירה רגועה ונטולה חילוקי דעות. המעפילים כבר נחשבו אז ותיקים, שווי מעמד למלוויהם. רבע מאה של אירועים ומחלוקות חדשות הולידו שותפות פוליטית בין הצדדים המתחרים לשעבר, ואווירה של פיוס ואחוזה שררה בין המעפילים ובין השליחים מן הארץ.

ד. שנות התשעים של המאה העשרים: הסבת המעפילים מסובייקט לאובייקט

חקר ההעפלה בכלל ומקומם של המעפילים בה בפרט נמשך בשנות התשעים של המאה העשרים ובשני העשורים של המאה העשרים ואחת באפיקים אחדים; רובם ייסקרו בפרק הבא. פרק זה עוסק בתקופה קצרה בשנות התשעים של המאה העשרים, שפורסמו בה חיבורים אחדים, אשר עיקר החידוש בהם הוא הטחת האשמות בהנהגה

הציונית על ניצול ציני, אינסטרומנטלי ואף מניפולטיבי של המעפילים לצורכי המאבק הציוני. חיבורי גל כתיבה זה החזירו את המעפילים לתפקיד האובייקט, "חפצים" שהם כחומר בידי ההנהגה הציונית ושליחיה.⁸³

נושאת הדגל של הכתיבה ברוח זו הייתה עדית זרטל, שהגדירה את המעפילים "חוד החנית בידי ההנהגה הציונית במאבקה לסיום המנדט הבריטי ולהקמת מדינה יהודית, חומר בידי ראשי המאבק הזה והקורבן הלא יגונה שלו".⁸⁴ אומנם היא סייגה את דבריה וראתה "חובה לציין כי רבים מן המעפילים/הפליטים, בעיקר המאורגנים שבהם, חברי תנועות הנוער והמפלגות הציוניות, לא ראו את עצמם קורבנות המצב הזה, אלא שליחו מרצון ואף גיבוריו", אך היא המשיכה מייד: "היו ביניהם 'אחד העם', אנשי-שורה, 'חומר אנושי קשה' כהגדרתם הרווחת של שליחי היישוב, שקיבלו עליהם את הדין, באין ברירה".⁸⁵ בספרה זהבם של היהודים, שכותרת המשנה שלו היא "ההגירה היהודית המחתרנית לארץ-ישראל, 1945-1948", הסובייקט הוא המוסד לעלייה ב',⁸⁶ והמעפילים הם אובייקט. הם מוצגים "כשמונים אלף בני-אדם, יהודי הגולה, שהובאו לארץ-ישראל אחרי מלחמת-העולם השנייה, בדרכים 'בלתי-לגאליות' על-ידי הארגון הציוני הארץ-ישראלי הנדון".⁸⁷ המוסד שינע את יהודי הגולה לעבר חופי הארץ,⁸⁸ ויחסה של ההנהגה הציונית כלפי הגולה היה אינסטרומנטלי-פוליטי.⁸⁹ לא זו בלבד שהציבור ששונע ארצה אינו מתקרא בספר "מעפילים" משום שמונח זה הוא חלק מן הטרמינולוגיה הציונית אלא שלמחברת אף אין עניין בשאלה איך הגדיר הציבור הזה את עצמו,⁹⁰ והיא אינה נסמכת כלל על מקורות של המעפילים.⁹¹

ברוח דומה כתב יוסף גרודזינסקי, שמניעי הכתיבה של ספרו והקו שהנחה אותו מזדקרים כבר מכותרת המשנה שלו: "יהודים מול ציונים". בדברי הפתיחה הוא מבהיר שספרו מבקש להציג סיפור חלופי, נרטיב שונה מזה שמוכר על תולדות העקורים היהודים באירופה לאחר מלחמת העולם השנייה. אחת השאלות שהוא בא לבחון היא "איזה חלק מהם [היהודים תושבי מחנות העקורים] הצליחו השליחים הציונים להביא למדינת ישראל?"⁹² מסקנתו של גרודזינסקי היא ששארית הפלטה לא הייתה מעוניינת להגר לארץ ישראל, ומכאן שההעפלה הייתה נגד רצונם (או ברירת מחדל). דומה היא גם גישתו של תום שגב, בספרו המיליון השביעי שבפרק העוסק בהעפלה כמעט אינו כותב על המעפילים, אלא כותב בעיקר על השליחים, על ההנהגה הציונית ועל המטרות המדיניות של הציונות.⁹³

עולה השאלה אם המטרות המדיניות של ההעפלה עלו בקנה אחד עם הרצון והאינטרס של המעפילים או שהן עמדו בניגוד להם. חוקרי הגל השלישי לא טרחו לבחון אם המעפילים הזדהו עם מטרות ההעפלה. ראינו שכותבי השלב השני נדרשו לסוגיה ברוח זו: ההנהגה הציונית ניצלה, ונכון יותר – רתמה, את המעפילים למאבק שהיא הנהיגה, אולם הם הזדהו איתו. בניסוחו של זאב צחור: ניצולי השואה "לא היו

כלי פעולה פסיבי של הפוליטיקה הציונית. הפוליטיקה הציונית הייתה כלי הפעולה הפעיל של ניצולי השואה".⁹⁴

החיבורים הנמנים עם הגל ההיסטוריוגרפי של שנות התשעים נכתבו ברוח הפוסט־ציונות ואופנת "ההיסטוריונים החדשים", שרווחו בישראל באותן זמן. הם הסיגו את ההיסטוריוגרפיה על ההעפלה לאחור בכמה וכמה מובנים, ויותר מכול הנסיגה מתבטאת ביחס אל המעפילים, שחזרו להיות אובייקט, אלא הפעם, במונח פוסט־מודרני מבית המדרש של הדקונסטרוקציה — הם הוחפזו. למעשה, כותבי חיבורים אלה הם־הם שהחפיצו את המעפילים, הציגו אותם כחבילות דוממות שאפשר כביכול לטלטלן על פי החלטת ההנהגה הציונית (ונגד רצונם?) ממחנה לרציף נמל וממנו לאונייה וכן הלאה. דומה שביחסם של מחברים אלה למעפילים קרה להם מעשה בלעם מהופך: הם ביקשו לברך, כלומר להציל את כבודם של המעפילים מידי הציונות שביקשה להשתמש בהם שימוש אינסטרומנטלי, ונמצאו מקללים בכך שהחזירו אותם למעמד האובייקט, ציבור נטול רצונות משלו שנע על פי הוראות "מלמעלה" וללא רצון והנהגה משלו. כתיבתם נגועה בהתעלמות מהמעפילים, בריחוק ואף בניכור מן הנפשות הפועלות. לא מן הנמנע שבספרה של זרטל המעפילים מושקטים, שמא ימוטטו דבריהם את התזה האנטי־ציונית של המחברת.⁹⁵

הד ליחס כלפי המעפילים העולה מכתבה זו מצוי בספר על מפקד אקסודוס יוסי הראל, שכתב יורם קניוק, ובו הוא כותב, בשמשו כביכול פה למעפילים: "הם פגשו גם ארצישראלים אחרים שהונכו לתעב את ההיסטוריה היהודית. הם פגשו לא מעט ארצישראלים שהביטו בהם כבתולעים אנושיות. [...] לאחדים מהארצישראלים הם היו לא יותר מסחורה המובלת לארץ".⁹⁶

דומה שהכשל החמור ביותר של הכותבים "החדשים" נעוץ באי־הבנה מוחלטת של רוח הזמן, ה־zeitgeist — או התעלמות ממנה. כאשר מעריכים את הנפשות הפועלות ואת מניעיהן בשנים 1945-1948 על פי סולם ערכים של חברת שפע מערבית, שבעה, כובשת ונהנתנית, כמו שהייתה ישראל בשנות התשעים, אכן קשה ואולי בלתי אפשרי להבין את התנהגות המעפילים ואת הציונות שלהם. וכאשר מתעלמים מרוח הזמן אין נותנים את הדעת לאפשרות שהיה אולי גם משהו שההעפלה העניקה למעפילים כבני אדם גאים, שחיפשו זהות אישית וקולקטיבית, ולא רק לקחה או שמא גזלה מהם.

הכתבה הפוסט־ציונית על ההעפלה (ועל שארית הפלטה בכלל) הייתה חלק ממתקפת רוחב על הציונות ועל מדינת ישראל, בניסיון להוכיח שלידתה של מדינת ישראל בחטא. זו הייתה מתקפה רבת־חזיתות, ובכללן, לצד יצירתה של בעיית הפליטים הפלסטינים במלחמת 1948 והיחס כלפי העולים מארצות האסלאם, ניצב חטא היחס של היישוב ושל הציונות אל יהדות אירופה בתקופת השואה ואל שארית

הפלטה אחריה. הוויכוח ההוא, המלמד כאמור על ישראל של שנות התשעים יותר מאשר על התקופה הנחקרת, מעורר שאלות בנוגע לעבודתו של ההיסטוריון. אומנם הכותבים בשלב ההיסטוריוגרפי השני על ההעפלה (ועל היישוב וארץ ישראל בשלהי תקופת המנדט) לא היו מעורבים כקודמיהם בנושא הנחקר ובגיבוריו והפעילו את כלי הביקורת הנהוגים באקדמיה, ואולם בכל זאת אפשר להבחין בקרב מקצתם בהזדהות ציונית. כתיבתם של כותבי הגל השלישי התאפיינה במידה גדושה של ביקורתיות, לא רק במישור המקצועי (גישה ביקורתית למקורות וכדומה) אלא גם במישור הרעיוני, ולא אחת הגישה הרעיונית נחשפת חשיפה גלויה וברורה. מוסכם שבתחום מדעי הרוח והחברה, ובוודאי בנושא כה טעון כמו תולדות היישוב, השואה, שארית הפלטה וארץ ישראל המנדטורית, החוקר הנכנס לארכיון מביא עימו מטען קודם. לפיכך המבחן הוא אם החוקר נכנס לארכיון כדי לאשש את התזה שלו בגישה דרוקטיבית ומבקש לסרטט בעזרת חומרי הארכיון את העיגולים סביב החץ שכבר ננעץ בקיר או שהוא בא בשערי הארכיון כדי לנסות לגלות "מה קרה באמת", לגבש את התזה שלו ולאששה, כשהוא מודע להטיותיו הרעיוניות ובהיותו פתוח לאפשרות ש"העובדות יבלבלו אותו".

הכתיבה על ההעפלה בשנות התשעים אינה עשויה מעור אחד. לצד חיבורים שהוזכרו למעלה, פורסמו מחקרים שמאפייניהם דומים לאלה של השלב השני, כמו שתוארו בפרק הקודם.⁹⁷ מדובר בחיבורים שמבוססים על מחקר, כמו מאמריהם של דוד שערי⁹⁸ ושל דליה עופר⁹⁹ על עצורי קפריסין ועל חברת המעפילים שהתהוותה שם (מגמה זו נמשכת גם בעשורים שלאחר מכן) ומחקרו של שלמה שאלתיאל על ההעפלה מבוולגריה ודרכה בשנים 1939–1949, העוסק בהעפלה מנקודת הראות של יהודי בולגריה ומשקף את רצונם של המעפילים לעלות ארצה.

בו בזמן פורסמו גם חיבורים ששבו ועסקו מזווית אישית ואחרת בסוגיות שכבר נדונו בעבר. למשל: הספר אקסודוס משדרת מאת ניסן דגני, המשלב את נקודת הראות של הארץ-ישראלים עם זו של המעפילים, נסמך על כתיבה קודמת, ואינו מתיימר להציג עובדות חדשות.¹⁰⁰ בספר חוזרים מוטיבים ברוח המיתוס שהחל להתרקם עוד בתקופה הנחקרת וטופח בשלב הראשון של הכתיבה על אודותיה והוא שההעפלה בכלל ואקסודוס בפרט השפיעו על ההחלטה של הבריטים להעביר את שאלת ארץ ישראל לאו"ם ועל החלטת האו"ם לחלק את ארץ ישראל ולהקים מדינה יהודית בחלק ממנה. דברים ברוח זו מצויים בפרסומים אחרים, ובהם ספרים שכתבו מעפילים. מכיוון שדברים אלה נכתבו לאחר שפורסמו לא מעט חיבורים שמבוססים על מחקר ומפריכים טענה זו, ההיסטוריון עלול להיתקף בהרגשת "זריתי לרוח אנחתי": לשווא ההיסטוריונים טורחים, מכלים את ימיהם בארכיונים, מצרפים מסמך לתעודה ומוכיחים באותות ובמופתים היכן היו קשרי סיבה ומסובב והיכן היו פני הדברים שונים. המיתוס חזק מן העובדות.

האפקט המצטבר של הכתיבה ברוח השלב ההיסטוריוגרפי השני וגל הכתיבה השלישי ותהליכים שחלו בחברה הישראלית הביאו לכך שבמלאת חמישים שנה לפרשת אקסודוס (1997) יוחדה לה תכנית במתכונת "פופוליטיקה" בערוץ 1 של הטלוויזיה, בהשתתפות מאוזנת של מעפילים, של מלווים, של היסטוריונים – "ישנים" וגם "חדשים" – ושל פוליטיקאים. דומה שההיסטוריוגרפיה הגיעה לכלל סינתזה בין המגמות השונות, בין הדגשת חלקם של הארץ-ישראלים אגב התעלמות מן המעפילים ובין הפניית אלומות האור על המעפילים אגב השארת האחרים בצל. אך בשני העשורים הראשונים של המאה העשרים ואחת חלו תמורות נוספות במעמדם של המעפילים בהיסטוריוגרפיה הישראלית במובנה הרחב.

ה. המאה העשרים ואחת: המעפילים חוזרים לסיפור ההעפלה

פרק ג של המאמר התייחס ל"חזרת המעפילים" ועסק בעבודות של היסטוריונים שהחזירו את המעפילים לסיפור ההעפלה. את הקו של העשורים האחרונים נכון יותר להגדיר בלשון פעילה ומן הזווית של המעפילים: "המעפילים חוזרים" לסיפור, אם בכוחותיהם שלהם ואם באמצעות צאצאיהם. בד בבד עם המשך המחקר האקדמי מצטברת כתיבה של מעפילים, המתאפיינת בכך שאין הם מסתפקים בהעלאת זיכרונותיהם אלא גם מסיקים מסקנות מדיניות ברוח המיתוס של תרומת ההעפלה להקמת המדינה, ללא הסתמכות על מקורות ראשוניים ועל פירות המחקר שכבר הבשילו והצטברו. ההסבר למגמה האימפרסיוניסטית של תרומת ההעפלה להקמת המדינה הוא רצונם של המעפילים להיות שותפים פעילים לא רק במאבק אלא גם בהשגת מטרותיו.

ושוב, השינויים ההיסטוריוגרפיים באו גם לידי ביטוי ציבורי. בהגיע מועד ציון שישים שנה לפרשת אקסודוס (2007) נערכה עצרת גדולה בתיאטרון הקאמרי (היום בית ליסין) בתל אביב, והדובר הראשי בה היה מנהיג המעפילים מרדכי רוזמן. בחלוף עוד עשר שנים החלה סדרת אירועים לציון שבעים שנה לפרשת אקסודוס. כזכור, בראשית שנות המדינה הייתה ההעפלה נטולת מעפילים, והסיפור היה בעיקרו של אנשי המוסד והפלמ"ח; בשנת 2017 התמקד אור הזרקורים על המעפילים. באירועי שנת השבעים לאקסודוס היו צריכים ההיסטוריונים להזכיר לקהל שהיו עוד שותפים לפרשת אקסודוס, מן היישוב ומאמריקה. דומה שבניהם של אנשי הפלמ"ח ושל אנשי המוסד אינם רואים במעורבותם במפעל ההעפלה אירוע מרכזי בקורות החיים של הוריהם, ואילו הדור השני של המעפילים, ככל שהם מתרחקים מתקופת ההעפלה, היא מתעצמת בהגדרת זהותם. וברוח התקופה, הם מקימים אתרי אינטרנט וקבוצות פייסבוק, מקיימים אירועים בארץ ובחוץ-לארץ שקשורים להעפלה ויוצאים למסעות

“שורשים” בהשתתפות אחרוני המעפילים וצאצאיהם למחנות המעצר בקפריסין, לנמלים בצרפת, באיטליה ובגרמניה ולאתרים אחרים. מנעלמים ואילמים שניצבים בצילם של אנשי היישוב, עברו המעפילים לעמוד לצידם, ולבסוף, בשלב הנוכחי, הם עומדים בקדמת הבמה ובמרכזה, ואילו הארץ-ישראלים, אנשי היישוב, התפוגגו מן התמונה כמעט לחלוטין. ייתכן כי פשר הדבר הוא שהמשתתפים מן היישוב במפעל ההעפלה השתתפו לאחר מכן במלחמה קשה שהאפילה על חוויותיהם בהעפלה; למעפילים לעומת זאת הייתה ההעפלה, בזמן אמת ובוודאי בראייה לאחור, בבחינת קרן אור לאחר תלאות קשות, והיא הייתה להם שלב מעבר לקראת השתלבותם בחברה הישראלית (אם כי גם מהם היו שהשתתפו במלחמת העצמאות).

סיכום ומסקנות: המעפילים וההעפלה – תרומה הדדית

כמו הנוכחות של השואה בחברה הישראלית שהולכת ומתעצמת ככל שהזמן חולף, כך מקומה של ההעפלה בחייהם של מי שחוה אותה ושל צאצאיהם הולכת ומתעצמת. המגמה הזאת מעלה הרהור שאפשר לנסחו בתור פרפרזה על אמירתו של נשיא ארצות הברית ג'ון פ' קנדי “אל תשאל מה המדינה יכולה לעשות בשבילך; שאל מה אתה יכול לעשות בשביל מדינתך”: אין די בבחינת השאלה מה תרמו המעפילים להעפלה ולמאבק להקמת המדינה (עניין זה הוא כבר בגדר מוסכמה) אלא יש לשאול גם מה נתנה ההשתתפות בהעפלה למעפילים. כיצד היא תרמה לשיקומם בתור בני אדם גאים, לאחר שנים של מלחמה ותלאות, בתור יהודים שמעצבים לעצמם זהות אישית וקולקטיבית. כיצד השפיעה עליהם העובדה שבאו אנשים מארץ ישראל ואמרו להם – בואו איתנו, הצטרפו אלינו למאבק משותף, ברוח דבריו של דוד בן-גוריון לעקורים ב-1945: “אינכם נזקקים בלבד, אלא כוח פוליטי. בהביטי עליכם אני יכול לראות שיש לפני לא רק יהודים שנשחטו [אלא] גם יהודים לוחמים”.¹⁰¹ רמז לחשיבות העובדה שבהעפלה התבקשו השורדים את השואה גם לתת ולא רק לקבל אפשר למצוא בהבדל בין יחסם הביקורתי של אנשי שארית הפלטה בגרמניה ושל המעפילים העצורים בקפריסין כלפי הג'וינט לעומת יחסם האוהד כלפי השליחים מארץ ישראל. הג'וינט עשה עבודת קודש בסיוע לעקורים ולמעפילים, אבל הוא היה ארגון פילנתרופי שבא לתת. הוא לא הציב דרישות ובקשות בפני המקבלים, אבל גם לא נתן להם הרגשת שותפות.¹⁰²

למעפילים, ומתברר שגם לבניהם ולבנותיהם, ההשתתפות בהעפלה משמשת חוויה מכווננת וצורבת תודעה ושימשה מעין כרטיס כניסה לחברה הישראלית.¹⁰³ בספר המגולל את מאורעות העבר הרחוק אגב שילובם עם התרחשויות בעבר הקרוב

יותר ועם הרהורים, זיכרונות ודברי פרשנות של מבוגר, מספר אריה איתמר, שהיה ילד במסעה של אקסודוס, כי כשהגיע זמנו להוציא תעודת זהות הוא החליט לציין בה שהוא נולד בחיפה: "אני חיפאי", אמרתי בלי להתבלבל לכל מי שהתעניין. לא היה זה שקר מוחלט, כי הרי במפרץ חיפה, אל מול הכרמל, נולדתי מחדש"¹⁰⁴. ברוח הדברים שנאמרו למעלה בדבר היותה של ההיסטוריה נחלתם של המנציחים, לאחר השלב הראשון שהמנציחים היו בו אנשי היישוב, במאה העשרים ואחת זהו תורם של המעפילים ושל צאצאיהם. הם דואגים להציב אנדרטאות, לוחות ועוד סימני הנצחה בנמלים (למשל: בנמל המבורג בגרמניה, ששם הורדו מעפילי אקסודוס מספינות הגירוש ועל מזח הנמל בעיר לה-ספציה באיטליה) ובמקומות אחרים. שיאו של תהליך זה היה לאחרונה: ביוזמתו של צבי חטקביץ, שנולד במחנה גירוש בגרמניה להוריו מעפילי אקסודוס, הוחלט להעניק את "אות המעפיל" מטעם המדינה (משרד ירושלים ומורשת) לכל מי שהגיע לארץ כמעפיל בין שנת 1934 ל-1948.

הערות

- (1) בביטוי "העפלה" הכוונה לעלייה בלתי לגלית מאורגנת, מונח עברי שהוא שטטנו של המילה "עלייה" (המגדירה הגירה של יהודים לארץ ישראל) ועברות פונטי של שם התואר האנגלי illegal. שטטנו זה מקורו בניסיון לגשר על הדיסוננס בין "עלייה" ל"אי-חוקיות", שמנקודת ראות ציונית הן דבר והיפוכו. שם התואר הלועזי מרמז שאי-החוקיות היא בעיני השלטון הזר בלבד, שהרי על פי התפיסה הציונית עלייה היא זכותו הטבעית של כל יהודי. אף כי נאמנים אדוקים לשפה העברית השתמשו בצירוף "עלייה בלתי חוקית", נפוץ והשתרש בהיסטוריוגרפיה המונח "עלייה בלתי לגלית".
- (2) על עניינים אלה, שאינם נדונים במאמר, ראו: ראובן אהרוני, מִטַּת תְּרֵן – ספינות ההעפלה והרכש לאחר מלחמת העולם השנייה, אפעל 1997; וכן נחום בוגנר, ספינות המר: ההעפלה 1945-1948, תל אביב 1993, בייחוד עמ' 70-84.
- (3) לפירוט האוניות: השם "ההעפלתי" שהוענק להן, שמן המקורי, נמל היציאה, תאריך היציאה, מקום ההורדה, תאריך ההורדה, מספר המעפילים וגורלם (נחתו בחוף, נתפסו, לאן נשלחו) ראו: יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, 3/ג, תל אביב תשל"ב [1972], עמ' 1902-1903.
- (4) ראו: שלמה שאלתיאל, מארץ הולדת למולדת: עלייה והעפלה מבולגריה ודרכה בשנים 1939-1949, תל אביב 2004.
- (5) כ-800 מעפילים מצפון אפריקה היו באוניות "יהודה הלוי" ו"שיבת ציון", שהפליגו מאלג'יר, ועוד כ-1,700 הפליגו באוניות שיצאו מאירופה. פירוט הנתונים ומקורותיהם מובא בתוך: דניאל ביטון בר-אלי, מי אתה המעפיל הצפון אפריקאי? – צפון אפריקאים שהעפילו לפלשתינה א"י בשנים 1/1947-5/1948, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה 2017.
- (6) דליה עופר, "שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית", עיונים בתקומת ישראל, 17 (2007), עמ' 465-511. על הימנעותה מדיון בהעפלה ראו עמ' 467 ו-484. מאוחר יותר פורסם מאמרה של דליה עופר, "הילכו שניים יחדיו? היסטוריוגרפיה וזיכרון: עלייה ב' ושארית הפליטה", ילקוט מורשת לחקר השואה והאנטישמיות, 95 (2014), עמ' 143-166, שהיא בוחנת בו את הדינמיקה בין הזיכרון לאירועים ההיסטוריים ולמציאות בהווה, ואת עיקר הדיון היא מייחדת לזיכרון, ורק מעט – להשפעתו על המחקר ההיסטורי. חלק ניכר מהמאמר עוסק בתקופה שלפני מלחמת העולם השנייה ובזמן המלחמה.

- (7) י' נודד [יצחק שדה], "אחותי על החוף", בתוך: זרובבל גלעד (מכנס ועורך), ספר הפלמ"ח, א, תל אביב 1953, עמ' 725. ההדגשה בציטוט שלי.
- (8) ראו: אביבה חלמיש, "ההעפלה: ערכים, מיתוס ומציאות", בתוך: נורית גרץ (עורכת), נקודות תצפית: תרבות וחברה בארץ ישראל, תל אביב תשמ"ח [1988], עמ' 86-98, בייחוד עמ' 87; וכן עדית זרטל, זהבם של היהודים: ההגירה היהודית המחתרנית לארץ-ישראל, 1945-1948, תל אביב 1996, עמ' 489-496.
- (9) נתן אלתרמן, "נאום תשובה לרב-חובלים איטלקי אחר ליל הורדה", דבר, 15.1.1946, כונס בתוך: הנ"ל, כתבים בארבעה כרכים, ב [הטור השביעי א], תל אביב תשכ"ב [1962], עמ' 97-99. וראו: מרדכי נאור, הטור השמיני: מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן, תל אביב 2006, עמ' 132-136.
- (10) ראו: חלמיש, "ההעפלה", עמ' 88.
- (11) ראו: אביבה חלמיש, אקסודוס – הסיפור האמיתי: פרשת אניית המעפילים "יציאת אירופה תש"ז", תל אביב 1990, עמ' 69.
- (12) על פרשת לה-ספציה נכתב רבות. סיכום תמציתי ועדכני ראו: מרדכי נאור, בים, ביבשה וגם באוויר: מבט חדש על ההעפלה, ישראל 2015, עמ' 45-55.
- (13) ראו למשל: עירית קינן, "בין תקווה לחרדה", בתוך: אניטה שפירא (עורכת), העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה, תל אביב 1990, עמ' 215.
- (14) ראו: דליה עופר, "ניצולים כעולים: המקרה של עצורי קפריסין", בתוך: יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה: שארית הפליטה וארץ-ישראל [שנתון משוואה, כח (2000)], עמ' 230-232.
- (15) ראו: נחום בוגנר, אי הגירוש: מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948, תל אביב 1991, עמ' 222-234, ובעיקר הערות השוליים בעמ' 356-358 ובהן מובאות מדברים שנאמרו ונכתבו באותם ימים.
- (16) דוד שערי, גירוש קפריסין 1946-1949: ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים, ירושלים 1981, עמ' 85, על סמך את"ה, 14/252. האונייה: "מורדי הגיטאות".
- (17) הארץ, 1947.26.5.
- (18) שערי, גירוש קפריסין, עמ' 64-65, על סמך את"ה, 14/292. האונייה: "שאר ישוב".
- (19) נתן אלתרמן, "חלוקת התפקידים", דבר, 13 בדצמבר 1946. כונס באלתרמן, כתבים, ב, עמ' 102-104.
- (20) ראו: חלמיש, "ההעפלה", עמ' 95.
- (21) "גירוא ואלחנן ונחוצקר, לימים – ישין מספר", ברכה חבס (רשמה וערכה), הספינה שנצחה: קורות "יציאת אירופה תש"ז", מהדורה שנייה, תל אביב תשי"ד [1954], עמ' 66-69.
- (22) חנן רייכמן, 26.8.1947, אצ"מ, S25/2630.
- (23) ראו: נאור, הטור השמיני, עמ' 140-143.
- (24) נתן אלתרמן, "מלחמת אירופה תש"ז", דבר, 25.8.1947. אלתרמן לא כינס את הטור הזה בכרכי הטור השביעי שראו אור בחייו, והוא נדפס בתוך: נתן אלתרמן, הטור השביעי, ג, תל אביב 1978, עמ' 156-157.
- (25) הנ"ל, "העם ושליחו", דבר, 5.9.1947. כונס בתוך: הנ"ל, כתבים, ב, עמ' 85-87.
- (26) הנ"ל, "מהו חג לאומי", דבר, 12.9.1947, כונס בתוך: הנ"ל, כתבים, ב, עמ' 88-89.
- (27) ראו: חלמיש, "ההעפלה"; וכן עדית זרטל, "נפשות נעלמות – המעפילים והמוסד לעליה ב' במאבק להקמת המדינה ולאחריה", הציגנות, מאסף יד (1989), עמ' 107-126.
- (28) המהדורה הראשונה ראתה אור ב-1949; המהדורה השנייה ראתה אור ב-1954, וההפניות במאמר מתייחסות אליה.
- (29) "בעיני בן 77. סבא מספר", בתוך: חבס, הספינה שנצחה, עמ' 133-136. הציטוט מעמ' 136, ההדגשה במקור.
- (30) חיים גרינשטיין, "הם היו אתנו", בתוך: חבס, הספינה שנצחה, עמ' 181-183. פורסם לראשונה באונזער וועג, מינכן, א' בכסלו תש"ח.
- (31) 4.8.1947, בתוך: חבס, הספינה שנצחה, עמ' 185.

- (32) 13.8.1947, בתוך: חבס, הספינה שנצחה, עמ' 190.
- (33) לא זו בלבד אלא שגם לא הצלחתי למצוא את מקום גניזתם. אחד המעפילים שמכתבו מובא בספר (עמ' 175-177) סיפר לי שחבריו לא קיבלו מעולם את המכתב (ריאיון עם יוסף לייכטר, 7.2.1985). ליליה כסביץ, חברת קיבוץ עין חרוד, שנמצאה באותם ימים בפריז, קיבלה לידיה מכתבים רבים של מעפילי אקסודוס. היא פרסמה קטעים מתוכם בדבר הפועלת, 14.10.1947. מעניין גלגולו של השיר "היה שקט, היס", שכתב חבר השומר הצעיר יהודה פקר וניסה להעבירו מאונייתו לחבריו לתנועה באוניות האחרות. השיר לא הגיע לידי חבריו אלא פורסם, בידיש, בדאס ווארט של מפא"י, ולאחר מכן תורגם לעברית ופורסם בדבר הפועלת. ריאיון עם יהודה פקר (7.2.1985). השיר נדפס בתוך: חבס, הספינה שנצחה, עמ' 226, ללא שם מחברו. ראו: חלמיש, אקסודוס, עמ' 276, הערה 14.
- (34) חבס, הספינה שנצחה, עמוד לא ממוספר משמאל לעמ' יב.
- (35) אריה בועז, עלום ונוכח ככל: סיפור חייו של שאול אביגור, ישראל 2001, עמ' 309.
- (36) רושם, "צפייה לבשורה", בתוך: גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח, א, עמ' 686-688.
- (37) שם, עמ' 583. ההרגשה שלי.
- (38) שם, עמ' 589.
- (39) יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה ג/2, תל אביב 1972.
- (40) שם, עמ' 1092.
- (41) שם, עמ' 1093-1092.
- (42) שם, עמ' 1092. ההרגשה שלי.
- (43) שם, עמ' 1123-1130.
- (44) שם, עמ' 1159.
- (45) שם, עמ' 1161.
- (46) גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח, א, עמ' ט'. ההרגשה במקור.
- (47) שאול אביגור, עדות. נרשמה בידי ברכה חבס, 7.3.1959, את"ה, 3403/278.
- (48) נתן אלטרמן, עיר היונה, תל אביב תשי"ז [1957]. ההסתמכות כאן היא על הספר שראה אור בשנת 1987 בהוצאת הקיבוץ המאוחד. וראו: דן לאור, אלטרמן: ביוגרפיה, תל אביב תשע"ד (2014), עמ' 504-566.
- (49) "שיר של מסע", עיר היונה, עמ' 13-14; וראו את פרשנותו של לאור, אלטרמן, עמ' 513.
- (50) אלטרמן, "חפת ימים" עיר היונה, עמ' 15-17.
- (51) אלטרמן, "שיר הזקנים", שם, עמ' 22-23.
- (52) אלטרמן, "שיר של נרדפים", שם, עמ' 21.
- (53) אלטרמן, "ילודי האשה", שם, עמ' 57-67.
- (54) אלטרמן, "דף של מיכאל", שם, עמ' 25-27. וראו ניתוח ופרשנות של השיר ברוח גל הכתיבה של שנות התשעים, שיוצג להלן בפרק ד, בתוך: זרטל, זהבם, עמ' 496-501.
- (55) לאור, אלטרמן, עמ' 509.
- (56) ב-1959 ראתה אור מהדורה עברית של הספר אקסודוס בתרגומו של יוסף נדבה. על ההתקבלות של הספר ושל הסרט בישראל ראו: רחל ויטברוד, "ההיסטוריה כמלודרמה: אקסודוס – הספר, הסרט והתרבות הישראלית", בתוך: נורית גרץ, אורלי לובין, ג'אד נאמן (עורכים), מבטים פיקטיביים: על קולנוע ישראלי, תל אביב 1998, עמ' 281-298. נוסח אנגלי, שונה במקצת: Rachel Weissbrod, "Exodus as a Zionist Melodrama", *Israel Studies*, vol. 4, no. 1 (Spring 1999), pp. 129-152. וכן: אביבה חלמיש, "אקסודוס: סרט ששינה את ההיסטוריה", בתוך: חיים בראשית, שלמה זנד, משה צימרמן (עורכים), קולנוע וזיכרון – יחסים מסוכנים?, ירושלים תשס"ד, עמ' 341-359. ובאנגלית: Aviva Halamish, "Exodus, the Movie: The Interplay of History, Myth, Memory, and Historiography", in: *Jewish Film & New Media: an international journal*, vol. 5 no. 2 (2019), pp. 123-142
- (57) על השפעה אפשרית של הסרט על התייחסותה של עדה סרני למועד הפלגת אקסודוס בספרה ספינות ללא דגל, תל אביב 1975, עמ' 140, השונה ממברק ששלחה בעניין זה ביולי 1947, ראו: חלמיש, "אקסודוס: סרט", עמ' 350-351.

- (58) ראו: חלמיש, אקסודוס, עמ' 87.
- (59) שם, עמ' 127.
- (60) מכתב למערכת מאת מיכה פרי, מעריב, 25.11.1964; וראו: חלמיש, אקסודוס, עמ' 250.
- (61) מסיפורי ההעפלה: לקט, הוכן בידי מרכז ההסברה, ירושלים, טבת תשכ"ה, דצמבר 1964, מאחורי עמוד השער, עמוד לא ממוספר.
- (62) אריה (לובה) אליאב, הספינה "אולואה": סיפורו של ארטור, תל אביב 1968, עמוד לא ממוספר.
- (63) שם, עמ' 199.
- (64) שם, עמ' 193.
- (65) זאב (וניה) הדרי וזאב צחור, אניות או מדינה: קורות אניות המעפילים הגדולות "פאן יורק" ו"פאן קרשנט", [ללא ציון מקום ההוצאה וללא ציון תאריך ההדפסה], עמ' 58-74.
- (66) שם, עמ' 62.
- (67) שם, עמ' 183.
- (68) לדוגמה, שם, עמ' 231.
- (69) אחד העם, "משה", נרפס לראשונה בהשלח, כרך יג, חוברת ב (שבט תרס"ד) ונכלל במהדורות השונות של על פרשת דרכים וכל כתבי אחד-העם.
- (70) עם סימום של פרויקט ההעפלה הופקדו החומרים שנאספו בשנות פעילותו בארכיון תולדות ההגנה.
- (71) זאב וניה הדרי, פליטים מנצחים אימפריה: פרשיות עליה ב', 1945-1948, תל אביב 1985, עמ' 11.
- (72) שם, עמ' 228.
- (73) אניטה שפירא (עורכת), העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה, תל אביב 1990.
- (74) מתשע המונוגרפיות שראו אור בפרויקט, רק שלוש עניינן ההעפלה לאחר מלחמת העולם השנייה: חלמיש, אקסודוס; בוגנר, אי הגירוש; שאלתיאל, בולגריה.
- (75) שמו של הספר במהדורתו האנגלית אף מדגיש זאת: Aviva Halamish, *The Exodus Affair: Holocaust Survivors and the Struggle for Palestine*, Syracuse University Press, Syracuse 1998.
- (76) עניין זה נדון בהרחבה בפרק "לא נרד!", חלמיש, אקסודוס, עמ' 105-112.
- (77) ראו: אביבה חלמיש, "אקסודוס" – המקרה הפרטי והמשמעות הכללית", *הציונות*, מאסף יח (1994), עמ' 383-390.
- (78) שערי, גירוש קפריסין, עמ' 189.
- (79) שם, עמ' 315.
- (80) בוגנר, אי הגירוש, עמ' 271.
- (81) יצחק גנוז, כיסופים וסער, תל אביב 1985.
- (82) ראו למשל: עופר, "שארית הפליטה", עמ' 485.
- (83) עדית זרטל, "המעונים והקדושים: כינונה של מרטירולוגיה לאומית", *זמנים*, 48 (אביב 1994), עמ' 26-45. בעמ' 42 מובאת טענה שמשמעת ממנה כי הציונים התייחסו אל מעפילי אקסודוס כמו אל חבילות, "שהסבלים מעבירים מיד ליד ופורקים אותן באדישות על רציף זה או אחר בתחנה כלשהי".
- (84) זרטל, "נפשות", עמ' 107-108.
- (85) שם, עמ' 117.
- (86) הנ"ל, *זהבם*, עמ' 18.
- (87) שם, עמ' 19, *הדגשה שלי*.
- (88) שם, עמ' 23.
- (89) שם, עמ' 26.
- (90) שם, עמ' 34.
- (91) שם, עמ' 29-30. ראו בעניין זה גם: עופר, "שארית הפליטה", עמ' 485.
- (92) יוסף גרודינסקי, *חומר אנושי טוב: יהודים מול ציונים 1945-1951*, אור יהודה 1998, עמ' 178-179, *הדגשה שלי*.

- (93) תום שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, ירושלים 1991, עמ' 111-125.
- (94) זאב צחור, "ניצולי השואה והפוליטיקה הציונית – מי המנצל ומי המנוצל", בתוך: אלי צור (עורך), עולם ישן אדם חדש: קהלות ישראל בעידן המודרניזציה [מוגש לישראל אופנהיים בהגיעו לגבורות], ירושלים 1995, עמ' 264-279, הציטוט מעמ' 279. גרסה מוקדמת של המאמר: Zeev Tzohar, "The Holocaust Survivors in Europe as Political Factor", *Middle Eastern Studies*, vol. 24 no. 4 (1988), pp. 432-444
- (95) וראו: עופר, "שארית הפליטה", עמ' 466: "יש חוקרים שעיקר מטרתם היא לקעקע את נרטיב-העל הציוני על רבדיו השונים, גם במחיר של עיוות הנתונים ההיסטוריים".
- (96) יורם קניוק, אקסודוס: אודיסיאה של מפקד, ישראל 1999, עמ' 155.
- (97) פורסמו גם חיבורים שעניינם הקליטה וההשתלבות של המעפילים בארץ. מאמר זה אינו דן בנושא.
- (98) דוד שערי, "מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין", משואה, כה (1997), עמ' 48-62.
- (99) עופר, "ניצולים כעולים".
- (100) ניסן דגני, אקסודוס משדרת, תל אביב 1994.
- (101) שבתאי טבת, קנאת דוד, ד, איש ריב, תל אביב וירושלים 2004, עמ' 602.
- (102) בוגנר עוסק בכך בספרו אי הגירוש, בייחוד עמ' 86-88.
- (103) ראו: עופר, "שארית הפליטה", עמ' 497.
- (104) אריה איתמר, ערפילים ערפיליים: חוויותיו של ילד בן שש מדרכי "הבריחה" באירופה ועד להפלגה באקסודוס, ישראל 2007; מהדורה שנייה 2019, ומשם הציטוט, עמ' 99.